

*Т.О. ЗІНЧУК, доктор економічних наук, професор
В.І. ТКАЧУК, кандидат економічних наук, доцент
Житомирський національний агроекологічний університет*

Теоретично-методологічні засади диверсифікації сільської економіки в контексті європейського досвіду

Проблематика формування сільської економіки як системи галузей та видів діяльності, яка включає в себе крім сільського й лісового господарства ще цілий комплекс інших галузей промисловості та сферу послуг, що функціонують на сільських територіях, набула актуальності в Україні нещодавно. Дослідження сільської економіки через призму її багатофункціональності на сучасному етапі пов'язано з процесом поступового зниження ролі аграрного сектору в економіці. Незважаючи на збереження сільського та лісового господарства як головних користувачів земельних ресурсів у сільській місцевості, ці галузі не є основними джерелами зайнятості й доходів. З огляду на зазначені

тенденції агроцентричного сприйняття сільської економіки стають звуженими і неправомірними. Вузькогалузевий аграрний підхід до розвитку сільських територій негативно вплинув на соціально-економічний розвиток села, призвів до збідніння сільського населення, безробіття, зниження добробуту та якості життя. В європейській практиці останніми роками розвиток сільської економіки передбачає, насамперед, створення й підтримку сприятливих умов для економічного зростання, яке забезпечуватиме добробут сільських жителів. Як основні економічні індикатори, що характеризують рівень добробуту, прийняті заробітна плата, реальні доходи, рентабельність виробництва

товарів і надання послуг, продуктивність праці, рівень динаміки цін на товари й послуги та інші.

Таким чином, через свої специфічні особливості, сільське господарство в ринкових умовах повинно повною мірою реалізовувати свою багатофункціональну роль, створивши відповідні умови для формування системи соціально-економічних відносин на сільських територіях, що в широкому розумінні є основним призначенням сільської економіки.

Мета статті - на основі аналізу європейського досвіду диверсифікації сільської економіки поглибити зміст цієї категорії, використовуючи наукові вітчизняні надбання, та удосконалити методологічні підходи щодо визначення і реалізації багатофункціональності сільської економіки.

На об'єктивній необхідності відходу від загальноприйнятого отождоження аграрної політики й політики сільського розвитку та у зв'язку з цим перегляду ролі сільського господарства у бік посилення його багатофункціональності, а отже, і формування економіки села, акцентують увагу в своїх працях як вітчизняні вчені-аграрники: О. Бородіна, Ю. Губені, Т. Зінчук, Н. Куцмус, І. Прокопа, В. Юрчишин та інші, так і російські: І. Абрамова, Е. Крилатих, О. Петриков, В. Пациорковський, І. Ушачов та багато інших. Предметом наукових дискусій стала тематика диверсифікації сільської економіки і в її рамках аграрних підприємств серед зарубіжних, зокрема європейських вчених: Г. Гріна, Р. Гассона, Л. Ван Депоеля, С. Деллера, Х. Каравеллі, Ж. Плева, Ф. Мантімо та інших. Водночас, в умовах політичної й економічної глобалізації потребують подальшого дослідження особливості процесу диверсифікації аграрних підприємств, що функціонують на сільських територіях. Перспективи формування сільської економіки, адаптованої до європейських умов, пов'язані безпосередньо з удосконаленням методологічних підходів до процесу диверсифікації.

Із загальноприйнятого погляду країни-члени ЄС одержали певні вигоди від реформованої Спільної аграрної політики (САП ЄС), яка доповнила сільськогосподарську

політику новим значенням - мультифункціональністю. Це означає, що сільське господарство вийшло за рамки виробництва продуктів харчування та виконує не тільки свої традиційні функції, але й відіграє ключову роль у збереженні життєзабезпечення сільських регіонів, видового різноманіття у природі й культурного ландшафту, підвищенні конкурентоспроможності підприємства та рівня зайнятості сільського населення. Оскільки країни ЄС неоднорідні за показниками рівня доходів і результатами процесу адаптації до САП ЄС, більшість учених-дослідників схиляються до висновків про необхідність подальшої диверсифікації господарської діяльності у сільській місцевості.

Критикуючи традиційну САП ЄС, яка здійснювалася останнім десятиріччям, західні вчені підкреслюють, що вона не сприяла ефективному розподілу засобів виробництва, стримувала інновативну поведінку, підтримувала неефективні підприємства, обмежувала дух підприємництва, підвищувала залежність сільського господарства від підтримки з бюджетів різних рівнів. Зокрема, Ч. Чаки виходить з того, що хоча сільське господарство і залишається домінуючою формою використання землі у сільській місцевості, все ж навряд чи воно буде основним напрямом господарської діяльності на селі¹.

Крім того, як вказує Хайнц Арене, САП "звинувачується" у створенні стимулів для процесу "експлуатації ландшафтів". З огляду на це, у контексті останньої реформи САП ЄС автор віддає перевагу територіальному підходу до розвитку сільської місцевості - на противагу секторальному принципу, що існував до цього часу. Однак для його забезпечення необхідно поступово змінювати філософію САП ЄС, спрямовуючи її дії на підтримку та розвиток несільськогосподарських видів діяльності, тобто на диверсифікацію.

Більшість вчених позитивно оцінюють пропозиції Європейської Комісії щодо полі-

¹ Csaba C. Rethinking Rural Development: Lessons for CEE Countries / Csaba Csaki. - Halle (Germany), 2004. - P. 5- 22.

² Heinz A. Agricultural policy and rural development. Theoretical and empirical aspects / A. Heinz. - Halle (Germany), 2004. - P. 1-38.

тики розвитку сільських територій, одними з напрямів якої є поліпшення якості життя в сільських регіонах і сприяння диверсифікації господарської діяльності. Зокрема, М. Петрик та П. Вайнегер розглядають функції сільського господарства, що виходять за рамки виробництва продуктів харчування, можливі перспективи для розвитку туризму у сільській місцевості й виробництва біомаси для вироблення біоенергії, що є важливими напрямками структурних перетворень і диверсифікації у сільській місцевості¹.

Для визначення теоретичної сутності диверсифікації існують різні підходи. Походження від латинських слів (*diversus* - різний та *facere* - робити) ще на розкриває економічного змісту відповідного поняття, який конкретніше полягає в тому, що окремі підприємства, фірми проникають у нові для них галузі й сфери, за рахунок чого досягається розширення асортименту продукції та створюються можливості для стабілізації зайнятості населення. Диверсифікацію слід розглядати з двох позицій: 1) створення кількох різних виробничих напрямів у межах одного підприємства; 2) розширення сфери діяльності підприємства на ринках нових товарів, які перебувають за межами основної галузі та не пов'язані з його основним виробництвом.

У сільській економіці диверсифікація ґрунтується на передислокації ресурсів у нові види сільськогосподарської й несільськогосподарської діяльності та на створенні нових можливостей для кращого використання робочої сили, збільшення прибутків домашніх господарств, а також підвищення рівня життя фермерів і всього сільського населення³. Контекст й умови здійснення диверсифікації в Україні порівняно з державами ЄС досить специфічні: тоді як у ЄС увага

фокусувалася на механізмах прямої підтримки агровиробників, структурному регулюванні галузі сільського господарства, розвитку сільських територій, створенні умов для комерціалізації та диверсифікації економіки, аграрні трансформації в Україні ще не набули такого значення.

Але дедалі очевиднішим і безперечним є той факт, що диверсифікація вносить вагомий вклад у збільшення доходів сільських товаровиробників у період стагнації фермерської діяльності, а також має фундаментальне значення для соціального захисту й системи їхньої безпеки. З цього погляду важливими є розуміння та аналіз методологічних принципів на користь диверсифікації:

1. Диверсифікація як процес послаблення залежності від результатів сільськогосподарської діяльності. Ця ідея стала цілком справедливою у період переходу країн ЦСЄ до вступу в ЄС, коли аграрні реформи успішно завершилися приватизацією сільськогосподарських земель. Сільськогосподарські підприємства, засновані на приватній власності, почали одержувати сільськогосподарський дохід у натуральній та грошовій формах, що дало змогу формувати портфель доходів фермерів. Якщо господарства були більше націлені на несільськогосподарську діяльність, то земельна реформа сприяла розвитку багатовидової (переважно нефермерської) діяльності. Тому в контексті вступу до ЄС таку діяльність на сільських територіях можна розглядати як односпрямований процес "відходу" від сільського господарства. Результати досліджень західних експертів свідчать, що у Польщі було диверсифіковано 19% господарств, тоді як у Чехії та Угорщині - відповідно 25 і 34%, у Словенії-31%⁴.

2. Диверсифікація як один з елементів підвищення рівня підтримки фермерів. На відміну від ЄС, де процес ініціювання диверсифікації розглядався як протидія колишнім реформам САП, в Україні розвиток диверсифікації не пропагується. І якщо фермерські господарства країн ЄС мали значні

¹ Петрик М. Роль сільського господарства в розвитку сільської місцевості в країнах Центральної та Східної Європи: рушійна сила трансформації або соціальний буфер? [Електронний ресурс] / М. Петрик, П. Вайнгартен : ІАМО, 2005. - С. 49-55. - Режим доступу: www.iamo.de.

² Диверсифікація // Економічна енциклопедія: у 3-х т. / ред. кол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) [та ін.]. - К.: Вид. центр "Академія", 2000. -Т. 1.- С. 344.

³ Зінчук Т.О. Теоретико-методологічні підходи до диверсифікації сільської економіки у ЄС та Україні. (Рос. м.). / Т.О. Зінчук, Н.М. Куцмус // Багатофункціональність сільського господарства та стійкий розвиток сільських територій. - М.: ВІАГП ім. О.О. Ніконова: "Енциклопедія російських сіл", 2007. - С 544.

⁴ Tank S. Farm Commercialization and Income Diversification on the Road to EU Accession. Proceedings of FAO Workshop / Edited by S. Tanis, T. Lone. - FAO, 2004. - P. 13.

фізичні активи для диверсифікації своєї діяльності (наприклад, відновлення зайвих приміщень з метою розвитку агротуризму), то в Україні первісний капітал для диверсифікації незначний.

3. Диверсифікація як індикатор сільсько-го розвитку. У ЄС - завдяки створенню на сільських територіях нових підприємств не-сільськогосподарського профілю та генерації додаткових можливостей для розширення сфери прикладання праці - диверсифікація формувалась як реальна стратегія сільського розвитку. При цьому найвищого рівня процес диверсифікації досяг у найзабезпеченіших сільських регіонах ЄС із розвинутою виробничою й соціальною інфраструктурою. У світлі сучасних тенденцій на сільських територіях України спостерігається зростання попиту на послуги, пов'язані з відпочинком і розвагами. І навпаки, на віддалених від міст, низькодохідних сільських територіях, де диверсифікація є більш необхідною, відзначається її повільніший рух.

4. Диверсифікація як стимул до виробництва різноманітних товарів, речей, послуг і як захист від впливу зниження попиту на певний товар. Так, в ЄС диверсифікація спонукає до використання незадіяних ресурсів ферм для розвитку нефермерських видів діяльності. За умов, коли немає ринку для надлишкових факторів виробництва (зокрема таких, як земля або капітал), дохід слід генерувати через їх утилізацію в несільськогосподарських підприємствах. Основним напрямом несільськогосподарської діяльності стає зайнятість поза первинним виробництвом продуктів харчування, тобто діяльність у вторинному (переробка сільськогосподарської сировини) і третинному (виробництво та збут готової продукції) секторах сільської економіки. Господарства, в яких поєднується сільськогосподарська та несільськогосподарська діяльність, називаються "багатовидовими" або "part-time" фермами,

а фермери й члени їхніх родин - "part-time" фермерами.

5. Диверсифікація як поштовх до підвищення рівня сукупного сімейного доходу сільськогосподарських товаровиробників. Виявлено, що у більшості країн ЄС основною причиною диверсифікації стала потреба фермерів в одержанні додаткового доходу з метою поліпшення матеріального стану родин і піднесення їхнього достатку. Дослідивши основні напрями диверсифікації, найтипівіші для країн ЄС, необхідно зазначити, що завдяки істотним позитивним змінам в економічному середовищі (зокрема, прогресу земельних реформ) вона помітно вплинула на збільшення доходів фермерів від несільськогосподарської діяльності.

Щодо типу диверсифікованих господарств, то у Польщі, наприклад, найпоширенішими видами діяльності стали надання агротуристичних та інших видів послуг, роздрібна торгівля через зареєстровані фермерські магазини й кіоски, у Чехії більше розвинутими є послуги з переробки сільськогосподарської продукції, в Угорщині - розвиток лісового господарства, заходи із заліснення тощо.

Деякі види послуг забезпечуються через невеликі початкові інвестиції та не потребують значних капіталовкладень, тому є популярними у багатьох країнах ЦСЄ. У Болгарії та Румунії процес диверсифікації відбувається вкрай повільно, оскільки на даному етапі європейської інтеграції болгарське й румунське сільське господарство адаптується до ЄС за такими напрямками, як гармонізація національного законодавства відповідно до стандартів, ветеринарних і фітосанітарних норм ЄС; зближення адміністративних процедур; досягнення сумісності з САП ЄС; створення інституціональних структур для проведення САП ЄС та політики диверсифікації сільської економіки, що є необхідним у процесі інтеграції аграрного сектору України в ЄС. Водночас слід підкреслити, що процес диверсифікації на сільських територіях країн нової хвилі ЄС активно стимулює-

¹ Shucksmith D. The politics of pluriactivity in Britain // D. Shucksmith, D. Winter // Journal of Rural Studies. - 1999. - №6. - P. 429-435.

² Gasson R. Part-time farming in England and Wales / R. Gasson // Journal of the Royal Agricultural Society of England. - 1986. -P. 34-41.

ся. Основними напрямками диверсифікованої діяльності в цих країнах є переробка сільськогосподарської продукції, маркетинг і роз-

виток інфраструктури, проведення професійних тренінгів, удосконалення й розвиток соціокультурної сфери тощо (табл.).

Витрати на підтримку диверсифікації в рамках програми SAPARD у країнах - нових членах ЄС на 2000-2006 рр., тис. євро¹

Вид підтримки	Болгарія			Румунія		
	План	Фактично	Кількість проектів	План	Фактично	Кількість проектів
Розвиток сільських територій усього	362312	286563	1921	967412	534792	1928
у т.ч. на диверсифікацію сільськогосподарської діяльності	44695	20156	291	90889	20798	478

На підтримку диверсифікації в рамках програми SAPARD із загальної суми, виділеної на розвиток сільських територій на 2000-2006 роки, тільки для Болгарії та Румунії видатки сягали відповідно 20,1 млн і 20,7 млн євро на освоєння за вказаний період нових 291 і 478 проектів. Проте, як підтверджують наведені дані, в Румунії використано лише 23 % коштів, виділених на диверсифікаційні заходи, що можна пояснити різким скороченням кількості державних підприємств із несільськогосподарською діяльністю у доінтеграційному періоді та зниженням попиту на їхню продукцію у сільській місцевості. На початок 2005 року в цій країні частка малих і середніх несільськогосподарських підприємств становила лише 17 %.

Серед пріоритетів фінансування на 2000-2006 роки, реалізація яких необхідна для здійснення аграрних реформ у Румунії, - переробка та маркетинг, інвестиції у нове устаткування, інформатизація, підготовка кадрів тощо. За рівнем продуктивності праці на початок 2000 року Румунія відставала від середніх показників по ЄС у 7-10 разів, що пов'язано, насамперед, із неефективними формами господарювання, низькою фондовою енергоозброєністю праці, старінням агротехніки². З огляду на це, у стратегію розвитку румунського аграрного сектору закладено створення сприятливих умов для диверсифікації сільської економіки на основі формування ефективної структури власності й виробництва, досягнення адаптованості аг-

рарного сектору економіки до вимог внутрішнього та зовнішнього ринків. Одночасно прогрес у галузі виробництва сприятиме соціальним перетворенням у країнах, які приєдналися до ЄС.

Великого значення для стимулювання несільськогосподарської діяльності у Болгарії набули програми сільського розвитку: "Прекрасна Болгарія" і "Програма JOBS". Ключові досягнення цих програм - генерація зайнятості, благоустрій міст (програму спрямовано переважно на міста), тренінги, підвищення компетенції, висока популярність серед людей (зокрема - національних меншин). Програму JOBS (Проект можливостей зайнятості через підтримку бізнесу) було розроблено Міністерством праці та соціального захисту Болгарії за підтримки ООН у 2001 році й націлено на створення самостійних фінансових бізнес-центрів. Фактично вона стала національною стратегією для сільських територій Болгарії. Проект реалізувався у 24 областях Болгарії через створення 24 бізнес-центрів (включаючи 11 бізнес-інкубаторів і три інформаційних центри), які надають послуги із сприяння розвитку бізнесу. Основні заходи у рамках JOBS зводяться до підтримки сільськогосподарських товаровиробників у сільських регіонах; інтегрованого підходу до створення робочих місць та економічного розвитку; поліпшення підприємницького середовища; подолання суперечностей між суспільним, приватним і державним секторами економіки. Бенефіціантами проекту

¹ Rural Development in the European Union // Statistical and Economic Information, Report 2006 / Directorate-General for Agricultural and rural Development European Commission. - 2006. - p. 382.

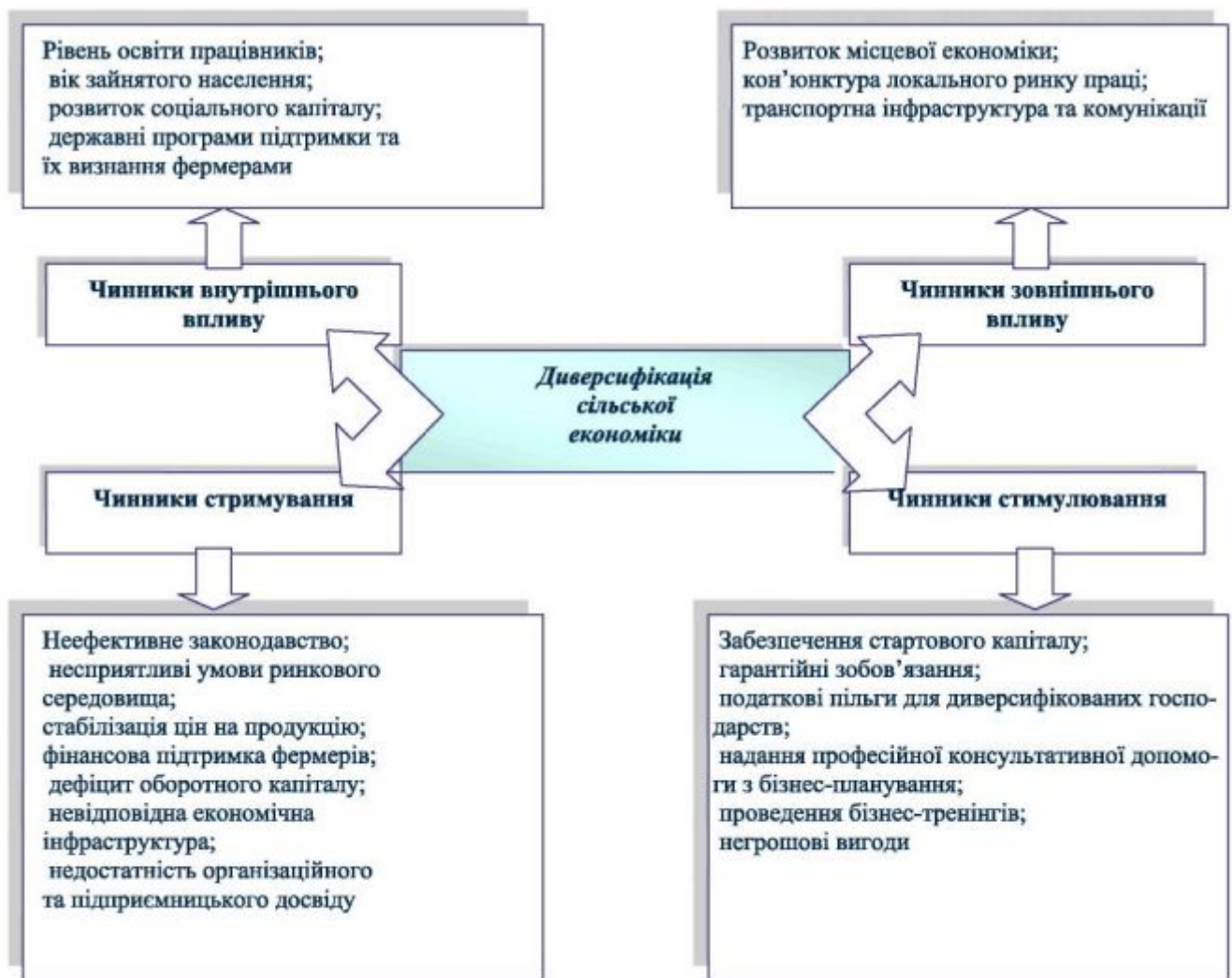
² Аграрная реформа в странах Центрально-Восточной Европы и России (1999-2000). - М.: Наука, 2003. - С.145-146.

JOBS є безробітні, малі сільськогосподарські підприємства, фермери з бізнес-потенціалом, різні меншини, локальні акціонерні товариства. Уряд Болгарії популяризує ідею саморозвитку села, тобто поширення різноманітних акцій (дій) на всіх членів сільської громади, а отже, передбачає у цій позиції реалізацію права на самовизначення.

Здатність сільськогосподарських підприємств до диверсифікації залежить від сукупності факторів внутрішнього й зовнішнього середовищ, пов'язаних із використанням людського та фізичного капіталів. В авторському баченні серед численних факторів слід виділити ключові, які внутрішньо і зов-

нішньо впливають на диверсифікацію сільськогосподарських підприємств й економічну діяльність у сільській місцевості, а також фактори ризику, тобто стримування цього процесу, і фактори, що його стимулюють (рис).

Серед чинників внутрішнього впливу заслуговують на увагу рівень освіти, трудові та професійні навички, знання сільського населення, що надають ширші можливості диверсифікуватися. Досвід Польщі, Угорщини, Чехії й Словаччини, узагальнений на основі соціологічних досліджень, довів, що тільки за наявності людського капіталу нефермерський бізнес може активно розвиватися¹.

Групи чинників за характером впливу на процеси диверсифікації сільської економіки

Надзвичайно важливим для формування стратегічної мети диверсифікації є вік фермерів. Як уже зазначалося, фермери старшо-

го віку повільно або взагалі не наважуються на диверсифікацію господарства або пошук роботи поза ним. Крім того, вони більше

¹ Tanic S. Farm Commercialization and Income Diversification on the Road to EU Accession. Proceedings of FAO Workshop / Edited by S. Tanic, T. Lone. - FAO, 2004. - p. 23-24.

схильні до одержання пенсій та інших урядових виплат, ніж до прояву ініціативи в пошуку додаткових джерел доходу.

Із цього погляду, схеми на зразок раннього виходу на пенсію й підтримки молодих фермерів також є доцільними для формування основи диверсифікації в Україні. Слід підкреслити, що майже в усіх країнах ЄС розроблені та діють програми підтримки "старту" молодих фермерів за відповідними критеріями. Наприклад, у Польщі фермер-початківці повинні відповідати таким критеріям доступу до фінансової допомоги у рамках програм ЄС: 1) обмеження віку бенефіціанта 18 і 40 роками; 2) початок особистої господарської діяльності у сільському господарстві вперше; 3) наявність відповідної професійної освіти, а за її відсутності - набуття такої освіти протягом 36-місячного строку; 4) реєстрація фермерського господарства після першого року його функціонування; 5) подання фермером п'ятирічного плану господарювання та обов'язковість реалізації його положень; б) ведення фермерського господарства щонайменше протягом п'яти років з моменту створення. Водночас господарство-бенефіціар повинне становити власність фермера, мати площу землі, не меншу ніж у даному воєводстві (як правило, понад 12 га), і не більшу від 300 га.

Вагомим фактором диверсифікації у період аграрних трансформацій виступають також соціальні контакти між сільським населенням поза фермою - у формі обміну досвідом, маркетингу у сфері туризму, надання неофіційних кредитів (позичання грошей) для початку будь-якої економічної діяльності.

Тимчасом не можна розглядати чинники внутрішнього впливу без їх логічного зв'язку із *зовнішніми*. Проблемою для України при визначенні політики диверсифікації є низький рівень економічного розвитку сільських регіонів, який істотно впливає на формування регіонального ринку праці та життєздатність місцевих несільськогосподарських підприємств, зумовлюючи високий рівень безробіття на сільських територіях. Тому здійснення заходів щодо стимулювання зростання економіки, спрямованих на створення сільських несільськогосподарсь-

ких підприємств, є надзвичайно важливим кроком підвищення рівня життя сільського населення.

Як зазначили 67 % учасників європейського семінару економістів-аграрників із країн ЦСЄ - членів ЄС "Досвід політики розвитку сільських територій у диверсифікованій Європі", що відбувся в Анконі у 2001 році, сільська неповна зайнятість і безробіття є головною проблемою розвитку села. При цьому 83% їх стверджували, що зайнятість має бути основним пріоритетом аграрної політики. Для забезпечення ефективної зайнятості на селі слід перенести акцент із сільськогосподарської зайнятості на несільськогосподарську.

Важливо наголосити ще на одному із *зовнішніх* чинників диверсифікації. Це - якість та густота інфраструктури, що впливають як на умови діяльності й розвитку несільськогосподарських підприємств, так і на зайнятість поза господарствами. Відсутність головних під'їзних шляхів та зношеність основних об'єктів інфраструктури в Україні істотно стримують мобільність трудових ресурсів і доступ до ринків збуту готової продукції. У випадку диверсифікації підприємств саме інфраструктура визначає наскільки легко підприємство може відвантажити готову продукцію або підвезти необхідну для виробництва сировину, а отже, - його життєздатність.

Досить інтенсивною є дія ще двох груп чинників диверсифікації: *стримування та стимулювання*. Під їхнім впливом мають розв'язуватися проблеми формування ефективної нормативно-правової бази України, нагромадження організаційного й підприємницького досвіду, розвитку консультативного обслуговування сільського населення, зайнятого несільськогосподарською діяльністю.

Розробку стратегії диверсифікації сільської економіки необхідно сфокусувати, як мінімум, на одній з таких вимог:

використання "ноу-хау" та новітніх технологій для підвищення конкурентоспроможності продукції й послуг сільських територій;

поліпшення якості життя у сільській місцевості;

підвищення споживчої вартості та цінності місцевої продукції шляхом полегшення, насамперед для малих підприємств, доступу на ринки за рахунок колективних заходів;

збереження й підтримання цінностей природного і культурного потенціалу в суспільних інтересах.

З огляду на зазначене, заходи щодо забезпечення диверсифікації сільської еко-

номіки відіграють надзвичайно важливу роль для України, де майже не спостерігається зростання економіки у сільських регіонах, де все ще переважає сільськогосподарський сектор як основне джерело доходів селян, і в регіонах із високим рівнем безробіття, які потребують розробки стратегії форсування зростання доходів сільського населення.

Розкрито теоретичну сутність і зміст категорії диверсифікації сільської економіки в ринкових умовах функціонування сільськогосподарських підприємств. Визначено основні методологічні підходи до процесу диверсифікації з урахуванням багаторічного досвіду країн Європейського Союзу.

Раскрыта теоретическая сущность и содержание категории диверсификации сельской экономики в рыночных условиях функционирования сельскохозяйственных предприятий. Определены основные методологические подходы к процессу диверсификации с учётом многолетнего опыта стран Европейского Союза.

The paper highlights the essence and the contents of the category of the agricultural economy diversification under the market conditions of the agricultural enterprise functioning. The author determines the basic methodological approaches to the process of diversification with respect to year-long experience of EU countries.